

Цімашэнка Н. П.

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКІХ ЗАГАДАК

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

(Паступіў у рэдакцыю 16.03.2020)

Беларускія загадкі як малы жанр фальклору вызначаюцца сваёй мудрасцю, ідэйнай глыбінёй і высокай мастацкай формай. Тут адлюстраваны жыццёвы вопыт людзей, іх багатая фантазія, кемлівасць, дасціпны розум, заповітныя мары і спадзяванні народа. На думку А. І. Гурскага, «паяўленне

разнастайных жанраў вуснай паэтычнай творчасці, сярод якіх вылучыліся і адмыслова хітрыя загадкі, з’явілася вынікам багатага жыццёвага вопыту ў абагульненні з’яў навакольнай рэчаіснасці» [2, с. 5]. Загадкі, як і іншыя фальклорныя творы, даюць невычарпальны матэрыял для вывучэння побыту народа і яго жыцця. Гэтым і абумоўлены наш выбар у якасці фактычнага матэрыялу беларускіх загадак.

Тэрмін «загадка» ўтвораны ад старажытнага слова «гадати», што азначае думаць, разважаць. Загадка – гэта «іншасказальнае вобразнае апісанне якога-небудзь прадмета або з’явы на аснове падабенства паміж утоеным прадметам, які трэба адгадаць, і тым, які замяняе яго ў загадцы. Яна ж прадстаўляе сабой мудрагелістае пытанне, пераважна выражанае ў форме метафары, у якой загадваемы прадмет можна распазнаць па другарадных, сходных ці па намякаючых на яго адзнаках» [2, с. 10].

Важнасць лінгвістычнага аспекту вывучэння загадак бяспрэчная. Наяўнасць у загадках такіх характарыстык, як рытм, часам рыфма, алітарацыя, гукавыяўленне, накладвае адбітак на іх сінтаксічную арганізацыю. Кожная загадка ўяўляе сабой мікратэкст, што, як правіла, адпавядае сказу. Найбольш агульная і відавочная асаблівасць будовы загадкі – лаканічнасць, сцісласць яе тэксту. Увесь сінтаксіс беларускай загадкі падпарадкаваны адной мэце – дасягненню кампактнасці выкладу.

Перш за ўсё звярнем увагу на парадак размяшчэння кампанентаў у загадках. Парадак слоў у кожным простым сказе – гэта «тыповае адноснае размяшчэнне словаформ у іх пэўных функцыях – дзейніка і выказніка, азначэння і азначаемага слова, дзеяслова і дапаўнення і г. д. На ўзаемнае размяшчэнне слоў уплывае некалькі фактараў – граматычны, камунікатыўны, стылістычны» [3, с. 320]. Заканамернасці размяшчэння слоў у вершаванай мове, якая часам прадстаўлена ў тэкстах беларускіх загадак, істотна адрозніваюцца ад адпаведных заканамернасцей у літаратурнай прازیчнай мове. У вершаванай мове, як лічыць І. І. Каўтунова, «парадак слоў не падпарадкаваны строгім нормам, якія ўласцівы літаратурнай прازیчнай мове» [4, с. 43]: *«Пад бэлькаю вісіць дзеўка з чырвонаю сукенкаю, хто яе ўкусіць, той заплакаць мусіць. Цыбуля»* [2, с. 496]. У цэлым свабода словаразмяшчэння звязана з рытмічнай арганізацыяй вершаванай мовы. Ажыццяўленне пэўнай метрычнай схемы, якая рытмічна паўтараецца, патрабуе вар’іравання ў расстаноўцы слоў. Захаванне прамога парадку слоў у такіх сінтаксічных канструкцыях зрабіла б цяжкім пабудову розных

метрычных форм верша. Такім чынам, парадак слоў у вершаванай мове валодае пэўнай ступенню свабоды менавіта з пункту погляду стылістычнага функцыянавання. Розная стылёвая значнасць варыянтаў словазнаходжання ў вершах і прозе непасрэдна вынікае з адрозненняў у рытміка-інтанацыйнай структуры гэтых дзвюх разнавіднасцей мовы. Празгаічная мова мае больш ці менш строгія заканамернасці ў размяшчэнні слоў і выступае неабходным фонам, на якім яскрава выяўляюцца адметныя прыметы вершаванай мовы, больш складанай і разнастайнай па арганізацыі словаразмяшчэння.

Тэксты беларускіх загадак характарызуюцца не толькі спецыфікай акцэнтнай структуры, але і асаблівасцю сінтаксічнай арганізацыі, рознымі па будове сінтаксічнымі канструкцыямі. Кожная загадка, як правіла, адпавядае сказу. Сказ разумеецца як «сінтаксічная адзінка, якая арганізавана са слова ці спалучэння слоў і служыць для выражэння асобнай думкі або пачуцця» [1, с. 32]: «*Два браты ў ваду глядзяцца, а разам не сходзяцца*. Берагі» [2, с. 35]; «*Відзен край, а дабрацца да яго нельга*. Гарызонт» [2, с. 31]. Паводле структуры сказу, прадстаўленыя ў тэкстах беларускіх загадак, могуць быць простымі і складанымі. Калі разглядаць канструкцыі са структурай простага двухсастаўнага сказа, то можна адзначыць шмат асаблівасцей сінтаксічнага характару.

Тэксты беларускіх загадак шырока прадстаўлены простымі двухсастаўнымі сказамі развітай будовы: «*Сіняя дзяружка ўвесь свет пакрыла*. Неба» [2, с. 21]; «*Па чорнай паляне нябачны пастух белых баранчыкаў ганяе*. Неба, вецер, хмары» [2, с. 21]. Паводле мадальнасці сустракаюцца як сцвярджальныя («*Вышэй аблокаў чырвоная птушка лятае*. Сонца» [2, с. 21]; «*У сінім мяшочку шмат белых парасят*. Неба і зоры» [2, с. 27]), так і адмоўныя сказу («*Сто коней, сто валоў яйцо не пацягнуць*. Зямны шар» [2, с. 30]; «*Нічым хаты не абнясеш*. Мора» [2, с. 36]. Адмоўныя сустракаюцца значна радзей за сцвярджальныя. Сярод сказаў, прадстаўленых у загадках, большасць двухсастаўных канструкцый паводле камунікатыўнага прызначэння з'яўляецца апавядальнай: «*Без касцей, без мазгоў пераплыве мора*. П'яўка» [2, с. 174]; «*Пад ліnavым кустом мяцеліца мяце*. Муку сеюць» [2, с. 235]. Часта сустракаюцца пыталыя канструкцыі, што, як правіла, пачынаюцца пыталым займеннікам: «*Хто задам ходзіць?* Рак» [2, с. 174]; «*Хто на сабе хату носіць?* Слімак» [2, с. 174]; «*Два браты, а адзін з іх мой дзядзька*. Хто другі? Бацька» [2, с. 343]; «*Што чалавеку самае мілае?* Сон» [2, с. 383]; «*Які бацька кожны дзень дзяцей пералічвае?* Настаўнік» [2,

с. 413]. Зрэдку пыталная канструкцыя можа пачынацца прыслоўем: *«Кадзіла ў руках трымае, кадзілам махае, з кадзіла дым прэцца. Як ён завецца? Поп»* [2, с. 366]. Пабуджальныя сказы ў тэкстах загадак прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі, прычым гэта, як правіла, адна з прэдыкатыўных частак складанага сказа: *«Ты, брат, ідзі туды, а я пайду туды ды на пуповай гары стрэнемся. Канцы пояса пры завязцы»* [2, с. 312]. З боку эмацыянальнай афарбоўкі сказы, прадстаўленыя ў загадках, няклічныя: *«Семсот казакоў рубяць хату без вугоў. Мурашкі»* [2, с. 186].

З боку ўскладненасці структурнай арганізацыі двухсастаўных сказаў намі было заўважана, што сінтаксічныя канструкцыі беларускіх загадак ускладняюцца рознымі кампанентамі граматычнай будовы сказаў: 1) аднароднымі членамі (*«Цераз палі, цераз лугі спусціліся канцы дугі. Радуга»* [2, с. 45]; *«Ішла паненка ўначы, пагубіла ключы. Раса»* [2, с. 45]); 2) адасобленымі акалічнасцямі і азначэннямі (*«Упіраючыся на берагах, ляжыць дуга на быках. Вясёлка»* [2, с. 44]; *«Паміж гор сядзіць Рыгор, капелюшом накрыты. Грыб»* [2, с. 76]; *«Задраўшы чупрынку, пабег у адрынку. Авёс»* [2, с. 81]); 3) адасобленымі прыдаткамі (*«Кандрат, мой брат, цераз зямлю прайшоў, чырвону шапачку найшоў. Грыб»* [2, с. 76]; *«Бяжыць ваўчок, гарэлы бачок. Засланка»* [2, с. 259]); 4) звароткамі (*«Душа, душа, ці не знаеш Тамаша-галыша. Арэх»* [2, с. 71]; *«Госпадзі, благаславі! З чаго хлеб, з таго і пірагі. Мука»* [2, с. 235]); 5) параўнальнымі канструкцыямі (*«Ляціць, як сокал, садзіцца, як пан, а за сабаку прападае. Снег»* [2, с. 49]; *«З неба ўпаў, усю зямлю, як абрусам, заслаў. Снег»* [2, с. 51]; *«Кругленька, маленька, як лямпёшачка. Зерне сачавіцы»* [2, с. 85]). Аднародныя і адасобленыя члены сказа – самыя распаўсюджаныя ўскладняльныя кампаненты ў тэкстах народных загадак. Гэта тлумачыцца экстралінгвістычнымі фактарамі: аднародныя і адасобленыя члены сказа найбольш ярка выяўляюць разнастайныя якасці тых прадметаў і з’яў, якія трэба ўгадаць. Прычым абодва ўскладняльныя кампаненты могуць сустракацца ў адной загадцы адначасова: *«Стаяў Рыгор між гор, плашчом акрыўшыся, слязьмі абліўшыся. Авёс»* [2, с. 81]. Для тэкстаў загадак характэрна ўжыванне няпоўных двухсастаўных сінтаксічных канструкцый: *«У полі без караня расце. Камень»* [2, с. 31]; *«Без ног бяжыць. Вада»* [2, с. 44]; *«У лазе – на курынай назе. Грыб»* [2, с. 74]; *«Усю зямлю прайшоў, чорну шапачку знайшоў. Грыб»* [2, с. 75]. Прычым часцей за ўсё

прапускаецца дзейнік, які будзе названы ў адгадцы: *«Ні стучыць, ні гручыць – у ваконца глядзіць. Сонца»* [2, с. 21].

Сінтаксічныя канструкцыі са структурай простага аднаасастаўнага сказа характарызуюцца вялікай частотнасцю ўжывання ў тэкстах беларускіх народных загадак: *«Чаго за хвост не падымеш? Клубок нітак»* [2, с. 221]; *«Білі мяне, білі, білі, калацілі, на кавалкі рвалі, на полі цягалі, на ключ замыкалі і на стол паслалі. Лён, настольнік»* [2, с. 223]; *«Адну казу маем (маю) і тую падымаем (паднімаю). Засланка»* [2, с. 259]; *«Кладу скібкамі, а выму крошкамі. Дровы і жар»* [2, с. 258]; *«На чым знаку не наложыш? На вадзе і агні»* [2, с. 383]; *«Чаго лягчэй на свеце няма? Думкі»* [2, с. 383]; *«На чым мякчэй спаць? На руцэ»* [2, с. 383]. Тэксты загадак могуць быць прадстаўлены складанымі сказамі, прэдыкатыўныя часткі якіх суадносяцца з аднаасастаўнымі сказамі: *«Скачу па хаце з работаю маю, што больш пакручваюся, то больш таўсцю. Ручайка»* [2, с. 222]. Сярод усіх тыпаў аднаасастаўных пабудов найбольш прадуктыўным з'яўляецца пэўна-асабовы сказ з абагульненым значэннем.

Яшчэ адна асаблівасць арганізацыі прэдыкатыўных адзінак ў тэкстах беларускіх загадак – гэта сінтаксічны паралелізм: *«Летам – зялёны, а восенню – чырвоны. Яблык»* [2, с. 108]; *«Зімой грэе, вясной тлее, улётку памірае, увосень аджывае. Снег»* [2, с. 51]; *«Матчыну скрыню не паднімеш, дочкіну трубку не скатаеш, братнінага коніка не паймаеш. Зямля, дарога, вецер»* [2, с. 30].

Пры аналізе пабудов са структурай складанага сказа адзначым, што беларускія загадкі прадстаўлены складаназлучанымі (*«Дзяжа (дзежка) чорная, а века белае. Зямля і снег»* [2, с. 30]; *«Відзен край, а дабрацца да яго нельга. Гарызонт»* [2, с. 31]; *«Ідзе чалавек і сам сябе бачыць. Цень»* [2, с. 54]), складаназалежнымі (*«Ні мора, ні зямля, ні караблі не плаваюць, бо нельга. Балота»* [2, с. 31]; *«Што то за мода, што трашчыць вода. Лёд»* [2, с. 52]; *«Хоць ён побач ідзе, а рукамі не возьмеш. Цень»* [2, с. 54]) і бяззлучнікавымі складанымі (*«Вутка ў моры – хвост угоры. Радуга»* [2, с. 44]; *«Вісіць арашок, у яго галоўка кісленькая. Арэх»* [2, с. 70]; *«Укіну клінком – вырасце кійком з шыбалдовічкай. Лён»* [2, с. 82]) канструкцыямі. Акрамя таго, даволі часта тэксты загадак прадстаўлены складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі, паміж часткамі якіх выражаюцца розныя тыпы семантыка-сінтаксічных адносін: *«Усе яго любяць, як паглядзяць – моршчацца. Сонца»* [2, с. 23];

«Глянеш – заплачаш, а ўсе яму рады. Сонца» [2, с. 23]; «Адзін лье, другі п’е, а трэці паглынае. Дождж, зямля, расліны» [2, с. 44].

У мове гэтага фальклорнага жанру сустракаюцца выпадкі ўжывання ў адной загадцы некалькіх сказаў, як простых, так і складаных: «*Ляцеў птах, на ваду – бах. Вады не скалыхнуў, на дно патануў. Снег*» [2, с. 48]; «*Быў я на капаньцах і на кляпаньцах, быў і на пажары, быў і на базары. Як молад быў – людзей карміў, як стар стаў – спавіваўца стаў, як памёр – косці выкінулі і сабакі не ядуць. Гаршчок*» [2, с. 286]. Да асаблівасцей сінтаксічнага ладу народных загадак можна аднесці таксама ўжыванне так званых міні-тэкстаў: «*Ляцеў лютар, сеў на калютар, пытаецца ў кохтаркі: “Дзе твае пыхтаркі?” – “Істрыкалі ў горадзе”*. Квахтуха з куранятамі ў крапіве і каршун» [2, с. 150].

Праведзены аналіз сінтаксічных асаблівасцей простага і складанага сказаў, якімі прадстаўлены беларускія загадкі, дазваляе зрабіць наступныя высновы:

1. У беларускіх загадках ужываюцца як простыя, так і складаныя сказы. Ніводны з гэтых тыпаў не з’яўляецца дамінуючым.

2. Пытальныя сказы сустракаюцца радзей, чым можна было чакаць. Загадванне ажыццяўляецца ў асноўным з дапамогай сказаў, з сінтаксічнага пункту погляду непытальных, нягледзячы на тое, што вобразная частка загадкі заўсёды застаецца пытаннем па змесце.

3. Пабуджальных сказаў таксама менш, чым магло б быць, калі ўлічваць, што тэкст загадкі па сваёй сутнасці з’яўляецца дыялагічным і прадугледжвае непасрэдны зварот да суразмоўцы.

4. Агульнай асаблівасцю сінтаксісу загадкі з’яўляецца надзвычайная сцісласць яе тэксту. Дадзенай асаблівасцю тлумачацца многія сінтаксічныя характарыстыкі як простага, так і складанага сказаў. Гэта, перш за ўсё, частае выкарыстанне аднасастаўных і няпоўных двухсастаўных сказаў.

5. Граматычнай асаблівасцю беларускай загадкі з’яўляецца таксама перавага цяперашняга часу ў выказніку. Гэта звязана з тым, што загадка паведамляе пра пастаяннае, фактычна пазачасавае дзеянне, а формы цяперашняга часу валодаюць здольнасцю абазначаць дзеянне, якое здзяйсняецца ў любы момант часу.

6. Прадстаўленае выкарыстанне форм трэцяй асобы ў выказніку таксама тлумачыцца агульнай асаблівасцю сінтаксічнай структуры загадкі ў

двухсастаўных сказах, дзе дзейнікам амаль заўсёды выступае назоўнік, які патрабуе каардынацыі з трэцяй асобай.

7. У складаным сказе дамінуе злучальная і бяззлучнікавая сувязь, гэта значыць складаназлучаныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы сустракаюцца часцей за складаназалежныя.

Такім чынам, загадкі беларускага народа вызначаюцца трапнасцю выказаў, афарыстычнасцю і сцісласцю формы. З аднаго боку, у загадках, як у прыказках і прымаўках, адлюстраваны багаты гаспадарчы і жыццёвы вопыт працоўнага народа. З другога – у іх знайшлі выражэнне творчай фантазія, кемлівасць, дасціпны гумар народа, яго паэтычныя здольнасці. Разгледжаныя беларускія загадкі прадстаўлены рознымі тыпамі сінтаксічных канструкцый, пры дапамозе якіх выражаюцца і захоўваюцца мудрыя думкі народа.

ЛІТАРАТУРА

1. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л. І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 320 с.
2. Загадкі / склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі ; рэд. тома А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 448 с.
3. Касаткин, Л. Л. Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин [и др.] ; под ред. П. А. Лебанта. – М. : Высшая школа, 1991. – 383 с.
4. Ковтунова, И. И. Порядок слов в стихе и прозе / И. И. Ковтунова // Синтаксис и стилистика / отв. ред. Г. А. Золотова. – М., 1976. – С. 43 – 64.

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются синтаксические особенности белорусских загадок. Автор статьи характеризует разные по структуре синтаксические конструкции с точки зрения размещения компонентов, а также с позиции структурно-грамматической организации предложений, представленных в белорусских загадках.

SUMMARY

The syntactic features of the Belarusian riddles are considered in the work. The author of the article characterizes the syntactic constructions that are different in structure from the point of view of the component placement, as well as from the position of the structurally-grammatical organization of the sentences, which are represented in Belarusian riddles.